

NÉHÁNY SZÓ A »FELHŐK«-RŐL

Pándi Pál értekezése, mely az »Irodalomtörténet« 1953. évi 1—2. számában jelent meg, »Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához« címmel, vitára sarkalló kétségeket támasztott bennem. Vitáznom kell néhány állításával s főként módszerével, mert irodalomtörténetírásunk egy szinte általános gyengeségére figyelmeztet.

Igaz, hogy Pándi megjegyzései egy készülő dolgozat részletét képezik, tehát nem vállalkozik a »Felhők«-kel kapcsolatos valamennyi probléma részletes tárgyalására, csupán — mint ő maga írja — néhány alapvető kérdést ragad ki, majd a »Felhők« hangulatából való kibontakozás útját vizsgálja meg közelebbről.

Abban egyetértünk Pándival, hogy a »Felhők« és a velük rokon versek oka a nép féltése, a haza, az ország sorsa felett érzett aggodalom, s az ezzel együtt jelentkező átmeneti egyedül-lét. Abban is igaza van, hogy a »Felhők« fájdalma több, mint egyéni fájdalom, s hogy erre a ciklusra sem csupán a pesszimiztikus hang a jellemző. A »Felhők« hangulatából való kibontakozás tényeinek gondos csoportosítása szintén nagyon tanulságos.

Tanulmányának lendületét az a felismerés adja, hogy jöllehet a személyes sérelmek is közrejátszanak a »Felhők« kialakításában, Petőfi legmélyebb élménye mégis a már említett elszigeteltség-érzés. Az a tudat, hogy a »Felhők« mélyén a nép sorsán győtrődő költő kétségbe-esése munkál, szinte átforrósítja Pándi hangját. Ez érthető, hiszen az ifjú Petőfi jelleme, mely annyi szállal kapcsolódik mai eszményeinkhez, még a »Felhők« verseiben sem vesztheti el varázsát. Tanulmánya hitelének azonban sokat árt, hogy elfelejtkezik az értékelésről, elfelejtkezik a »Felhők« és Petőfi életműve egyéb értékei közötti különbségről. Nem mérlegel, inkább igazol: jót, rosszat egyaránt. Lendületes fogalmazásában a »Felhők« korszak borzalmai, »súlyosan«, »döbbenetesen« ható nagy értékek benyomását keltik. A gyanútlan olvasó aligha értené meg Pándi cikke nyomán, hogy miért éppen egy *válságos* korszak »reprezentáns« ciklusa a »Felhők«.

Elvenytéseink kifejtése előtt röviden vázolnunk kell a »Felhők« előzményeit.

Köztudomású, hogy Petőfi az 1845 előtti verseivel már áttörte a korabeli epigon-líra korlátjait. A feudális Magyarország uralkodó irodalmi ízlésével szemben megteremti a maga sajátosan elkülönülő, újszerű művészetét. Bordaljai a részegség leple alatt a szokványos pózokkal való dacos szembeszegülésről, kihívó plebejus életörömökről dicsekednek. A népi világ felvonuló genealokjái, az egyszerű emberek érzésvilágát kibontó népdalok szintén félre-érthetetlenül figyelmeztetnek egy új költői magatartás kibontakozására. »A helység kalapácsá-ban föllyenes kacagással veri el a port kora uralkodó irodalmi eszményein s nem sokkal utóbb 1844 végén meg is alkotja saját eszményeinek győzelmét jelképező nagy művét, a »János vitéz«-t.

1844-ben tehát már kész költői fegyverzetben áll, hogy meghódítsa a világot a Kukorica Jancsik számára. Itt kezdődnek azonban az igazi nehézségek. »Saját táborának csak az igaza van meg s nem a szervezete« — írja Pándi szóban forgó cikkében. Nyilvánvaló azonban, hogy még ez az igazság is eléggé tágra körvonalazott s nem azonos azzal a határozott költői programmal, mely 1846 végén már természetesnek érzi új világa megteremtésének forradalmi módját. Hiányoznak azok a politikai küzdelmek, harci lehetőségek is, melyekben kifejthetné erőit, megvalósíthatná céljait. A politikai tudatosságnak azonban már ezen a fokon sem érheti be azokkal a művészi lehetőségekkel, melyeket a bordalok, népdalok és a genreképek keretében valósíthatott meg. Sokkal személyesebb, sokkal nagyobb horderejű ihletek kellett ahhoz, hogy feszülő elégedetlenségét, forrongó eszményeit adekvát formában fejezhesse ki.

Ebben a helyzetben, a politikai tehetetlenség időszakában — emberi fejlődésének természetes következményeként — érlelődik követelődző érzése benne a szerelem utáni vágyakozás. A fiatal költő örömmel ragadja meg a kibontakozásnak ezt a korlátozott lehetőségét is s nagy fegyvertényekre kész erőitől sarkallva szerelmi érzéseit természetüknél és élményi erejükénél jóval nagyobb méretű érzéshullámokká duzzasztja fel. A sovány élmény azonban a Csapó Etelka iránti szerelmében éppen úgy, mint Mednyánszki Berta esetében — nem képes olyan hőfokra izzítani az ihletet, hogy ez a szerelmi érzés sodrába vonhatná a társadalmi s politikai átalakulást sürgető belső feszültséget is. Ez a tehetetlenség erős hatással van egész magatartására.

Nem Petőfi az első és egyetlen, akinél hasonló spontán folyamatnak lehetünk tanúi. Balassi, Csokonai, Vajda és József Attila szerelmes verseiből is úgy tetszik néha, mintha élet, halál, emberség, nagyság, elvek és hitek mind értelmüket veszítenék a szerelem mögött. Pedig csak arról van szó, hogy ezeknél a költőknél az élet sok-sok problémájával való sikertelen

birkózás után minden vágyakozás, igény, átminősülve az egyetlen lehetőségbe, a szerelmi érzés folyamába áramlik. Valami hasonló folyamat tapasztalható a kibontakozó Petőfi életében is. Hogy nála még sincs az akkoriban írott verseknek minden esetben meggyőző lírai ereje, azt a szerelmi érzések soványsága mellett az is magyarázza, hogy itt még csak izgatott készülődésről van szó s nem egy sikertelen küzdelmekben telét élet kétségbeejtő keserűségeinek lírai összegezéséről.

A »Cipruslombok«-at már a válság korai jeleit hordozó ciklusként tartja számon irodalomtörténetírásunk. Ezen ma már épp úgy nem vitatkoznak szakembereink, mint azon, hogy ez a válság a »Szerelem gyöngyei«-ben elmélyül s a »Felhők«-ben tetőpontjára ér. Érthetetlen azonban az a szüksévszavúság, mellyel egyetemi jegyzeteink némelyike, s különösen Pándi tanulmánya e válság tartalmának egyes elemeit elintézi. — Hogy a »Cipruslombok« és a »Szerelem gyöngyei« darabjai, az eddigieknél egy jóval személyesebb, bensőségebb lírai hang megszületését igazolhatják, úgy véljük nem menthet fel bennünket a válság egyéb összetevőinek elemzése alól. Nem kétséges, hogy ez az új hang gazdagon folytatódik az 1846 tavasza után írott nagy versekben, tehát a továbbfejlődés tényezőjévé lesz. Azgal azonban megint szinte mindenki egyetért, hogy a »Szerlem gyötreim«-től a »Felhők«-ig tartó periódusban akkor alkot költőnk igazán szép verseket, mikor beéri élményei össz. nte emberi igazságának természetes méreteivel. Tehát már a »Felhők« előtti válságtüneteknek szembeszökő jegye a látszólag azonos élményből, a szerelem élményéből fakadó versek értékének feltűnő szintkülönbsége. Már itt is találkozunk nem egy kissé valószínűtlenül ható verssel, s ez a jelenség bizony nagyon lényeges tartalmi eleme a válságnak. Félreérthetetlenül érezzük pld. a »Cipruslombok« Én vagyok itt (IX.) kezdetű darabjában a vers szimbolikájának végtelen felnagyítását. »A hó a holt föld téli szemfedője« (XXIX.) s a »Tizenkettőt ütött az óra« (XXXI.) kezdetű versek szintén arra figyelmeztetnek, hogy a tulajdonképpeni élmény és a vers végtelen keretei között úr tátong és ezt az úrt a jelenségeket mindenkor konzekvensen szemlélő költő képzelete hidalja át. Hogy a »Játszik öreg földünk« (XXV.), »Le az égről hull a csillag« (XV.), »Ha életében« (XXVII.) kezdetű verseinek olyan mély lírai erejük van, az minden bizonyonnal annak köszönhető, hogy ezek a versek a valóban meglévő szerelmi ábránd megörökítésére vállalkoznak.

Hasonló a helyzet a »Szerlem gyöngyei«-nél is, ahol az élet-halálra menő szerelmet éneklő verseket magasan felülmúlja az »Éj van« bensőséges hangulatú ábrándozása. A »Háborúval álmodám« és »Ha az Isten« című versek kiemelkedő értékét viszont a benne forrongó lírai anyagnak egy új, az erőltetett szerelmi érzés nyújtótól szabad, frissen kibuggyanó ihlet áramlása magyarázza. Nem mondhatjuk ugyan, hogy a két szerelmi ciklus verseinek érzései kiagyaltak, megoldásai metaforás játékok, epigrammatikus mesterkedések, de szemfényvesztő »jóindulat« lenne az élmény természetesen méreteinél jóval nagyobb hullámú versekben jelentkező mesterséges felnagyítást figyelmen kívül hagyni. A válság egy költő életében nemcsak világnézeti válságot jelent, hanem legtöbbször kihat a művészi megoldás értékére is. — A *Petőfi-vel kapcsolatos válság tartalmának tehát már a »Felhők« előtt egyik fontos tartalmi eleme az, hogy a költő forrongó erőit kénytelen az eléggé szűk, de átélhető élmények keretében szorítani.* Ezek a potenciák késztetik a költőt arra, hogy Csapó Etelka és Mednyánszki Berta iránti vonzalmát az élet-halál s kozmikus arányú tények összefüggésében vesse fel. A versek bizonyítják, hogy éppen az élmény kis intenzitása miatt ez a folyamat nem eredményezhetett meggyőző erejű lírai alkotásokat. Az a bizonyos romantikus vonal, mely ettől kezdve gyümölcsözőben kíséri nyomon Petőfi líráját, — itt a válság küszöbén s majd a válság kibontakozásakor — nem egy esetben ihlet nélküli csapongásokat konstruál. A »Vasárnap volt«, »Meg ne ítélj«, »Nincs jogom, hogy« c. versek jelentéktelen élményanyagának mesterséges felduzzasztását tanulmányosan elemzi Horváth János Petőfi Sándor című ismert munkájában. (159 l.) Ezek a »Szerlem gyöngyei«-ből kiemelt példák s Horváth János többi elemzése jóval nagyobb figyelmet érdemelnek éppen a válság jegyeinek kutatásánál.

Az életszeretet feladásának fenyegetése (a »Szerlem gyöngyei«-ben) nemcsak filozófiai szempontból kelt bennünk aggodalmat, hanem azért is, mert bekövetkezését a költő e jelentéktelen szerelem kimenetelétől teszi függővé. (»Megteremtéd lelkeim új világát«, »Hol van olyan nagy pusztaság«, »A világtól elvonulva«, »Életem most«.)

A válság előestéjén tehát már megtalálható a válság egyik lényeges tartalmi eleme: a közvetlen élmény s a műalkotások közti szakadék. Ez a jelenség egyben arra is figyelmeztet bennünket, hogy a *válság átmeneti veszteséggel is járt*, s hogy e veszteség nemcsak filozófiájára, de verseinek esztétikai értékére is rányomta bélyegét.

A válság, melynek eddigi előjeleiről beszéltünk — mások által már alaposan kifejtett okok miatt — a »Felhők«-ben ér tetőpontjára s így tartalmában szüksékcéppen még élesebben érvényesülnek az előzményeire jellemző sajátosságok. — Egyetértünk Pándival abban, hogy a »Felhők« darabjai mögött az a bizonyos »legmélyebb élmény« munkál, amiről már beszélünk. Azt sem vonjuk kétségbe, hogy az egész emberiségből s minden értékből való kiábrán-

dulása nagyon is a körülötte zajló feudális »törpe világ« értékeléséből adódik. Elhisszük, hogy Petőfi keserűsége »a népért felelősséget érző költő gyötrődése«, de hogy ez az izgatott végtelenség olyan nagyon »súlyos és komolyan hat«, csak néhány versre vonatkozóan tartjuk érvényesnek. A »súlyos és komoly« hatás, a »rendítő keserűség« és Pándi ezzel rokon egyéb fogalmazásai, a »Vanitatum vanitas«-szal és más nagy pesszimista versekkel való rokonítás azonban általános esztétikai ítéletet is tartalmaz és főképp ez az, amivel nem értünk egyet. Többek között így ír Pándi: »Csak a hazája és népe jövőjét féltő költő juthat el a lírai kifejezésnek arra az izzó hőfokára, amelyen Petőfi szólal meg...«

A »Felhők«-et szülő tényezők ismeretében valóban nem lehet kétséges, hogy Petőfinek volt oka az elkeseredésre. Azt azonban nehéz megértenünk, hogy a »Felhők« versei hogy kelthetnek olyan »súlyos és komoly« hatást, hogy kelthetik az izzó líraiság és a »rendítő keserűség« benyomását, amikről Pándi mint általánosan jellemző sajátosságokról beszél. A »Fejemben éj van« s még néhány »Felhők«-beli verse s az »Őrült«-re valóban jellemzők Pándi állításai, de a »Felhők« zöme nem kelti a hangsúlyozott hatást:

Petőfi válsága, melynek előzményeit már vázoltuk, 1845 őszén szerelmi csalódása s főképp az embertelen kritikai mocskolódások eredményeképpen kríziséhez érkezik. A feudális világ iránti gyűlöletét elkeseredett hangulataiban romantizálva, maga és a világ ellentétévé növeszti. Ez az elkeseredett reménytelenség, minden jemberi értékből való kiábrándultság azonban nem töretlen hangulat, osztatlan szemlélet, melyből megrázó erejű versek *egész sora* sarjadhat. Pándi maga is kiemeli a »Felhők«-kel egyidőben keletkezett erőteljes, bizakodó hangú verseket s hangsúlyozza, hogy a »Vajda Péter halálára«, »Isten csodája« s a »Tündéralom« egy életigenlő, küzdelemre képes, egészséges szemléletű költőről árulkodnak. A vívódásról és a gyötrődésről azonban nemcsak a »Felhők«-ből kihagyott versek beszélnek. Pándi világosan látja, hogy a »Gyűlöletnek és az léletszeretnek, a gyötrődésnek és a jövőbe ivelő szabadságvágyának, a megvetésnek és a boldog élet eszményéért való rajongásnak egyidőben, egyszerre való jelenléte Petőfi 1845 őszi, 1846 tavaszi lírájában nem feloldhatóan ellentmondás, hanem a gyűlölet és szeretet kibontakozó forradalmi egysége. — Ha a verseket kritikuskabban mérlegelné, bizonyosan azzal is egyetértene, hogy a »Felhők« *bontatlan* pesszimizmusát nem a költő egyértelmű gyűlölete, hanem csakis valamilyen mesterséges beavatkozás biztosíthatja. Megfigyelhető, hogy a »Felhők« verseiben nem egy a költő magatartásában mélyen beépült, határozott és egyértelmű szemlélet, hanem egy forrongó élményanyag munkál, mely az objektív és szubjektív körülmények folytán időnkint a teljes pesszimizmusba csap át, s a költő — és ez jellemző a »Felhők« sok versére — ehhez a szemlélethez stilizálja verseinek egész virtuó *ismételését*, a bosszú, a kétségbeesés, az emberi értékek tagadásának erőszakos felduzzasztott arányait. — *A ciklus rövid versei jóval higgadtabbak*. Ez a higgadság a kidolgozott tételekkel, hirtelen rácsapással, tervszerű előkészítéssel, hatáskeltő éllel operáló szerkesztés, melynek funkciója a sokszor szokványos pesszimista gondolat kiemelése, arra figyelmeztet bennünket, hogy itt bizony nem egy mélyen megrázó s uralkodó érzés-zuhatag petőfies kiáradásáról van szó, hanem elégedetlenségének s nagy elkeseredéseinek, gyűlöletének erőszakolt általánosításáról. Ugyanez mondható el a »Felhők« látszólag spontán ihletésű verseléséről is. »Elvándorol a madár«, »Voltak barátaink«, »Itt állok a róna közepén«, »Óh lány szemed«, »Ha jőne oly nagy fergeteg«, »Gyertyám homályosan lobog«, »Oda nézzetek«, »A férj haza jő betegen« c. versek jól szemléltethetik az elmondottakat. Horváth János nagyszerű elemzései után aligha tehetünk mást ebben az esetben, mint utalunk az állításainkat igazoló versekre, anélkül, hogy Horváth János könyvének hibás kiindulását s helytelen konzekvenciáit vállalnánk.

Az ilyen módon alkotott versek bizony nem keltenek olyan »súlyos és megrendítő« hatást, mint amilyenről Pándi beszél. Nem a plebejus költő egyedülvalósága, gyötrődése kétséges tehát, hanem az egyedülvalóság és gyötrődés kifejezésének adekvát volta, azaz esztétikai értéke. Petőfi nép-féltésének, forrongásának tehát nem egészen adekvát kifejezői e versek s hogy gyötrődésének egyik elemét kényszeríti rá egész attitűdjére, ezzel versei értékének árt. A válság szedi itt a cőját s megállapításainknak nem igen mond ellent, hogy a »Felhők«-ben értékesebb darabok is találhatók, hiszen ezek az értékesebb darabok — néhány kivételtől eltekintve — éppen nem a kiélezett, pesszimista filozofálást és a rendkívüli, végtelen érzelmeket kifejező versek. Az elmúlás, a bánat, a csalódás egyszerű, emberi közvetlenségű hangjai ezek, melyekben a költő lehánlja magát a világgyűlölet kifejezéséhez szükséges erőszakolt fogásokat, vagy éppen áttöri a világgyűlölet tömörnek látszó falait. Lásd a »Szeretném itt-hagyni«, »Mulandóság«, »Kereszt«, illetve »Voltak fejedelmek«, »Az álom«, »Vajda Péter halálára« s »Tündéralom« című verseket. — *Az erényeket tehát ez esetben éppen nem az izgatott, komoly végtelenségben, a gyűlölet szenvedélyességének szélsőségeiben, s különösen nem ezt a gyűlöletet konzerváló elnevezésekben kell keresnünk, másrészt nemcsak azt kell számbavennünk, amit*

Petőfi nyert e válság folyamán, hanem azt is, amit veszített. Egyébként egyenesen célszerűnek tetszene ez a válság s természetesen hamis lenne a költőről rajzolt kép. Mindennek elkerülhetetlen velejárója még, hogy az értékelésről elfelejtkezve vagy belefelejtkezve nem tudjuk érzékeltetni azt a hatalmas fordulatot, amit Petőfi életében az 1846. esztendő jelent nemcsak világnézeti, de esztétikai fejlődésében is.

Hogy Pándi tanulmánya magában rejti ezeket a veszélyeket, annak — úgy véljük — éppen a bevezetőnkben érintett módszerben találjuk magyarázatát. Pándi ugyanis ismerve a »Felhők« gyökerét, »(A középnemesi politikából való kiábrándulás és az ezzel együtt jelentkező átmeneti egyedüllét érzése)« ebből a tételből indul ki, s e tétel igaza által keltett lelkese-
dése — a népek sorsa miatt győtrődő költő iránt — elfeledtetni vele; hogy a versek jelentős részében nem is olyan meggyőző ez a győtrődés.

Tévedései tehát abból adódnak, hogy nem a versekből indul ki, nem az esztétikum felől tárja fel a világnézeti igazságokat. Ennek eredménye, hogy Petőfi emberi, költői arculata tanulmánya nyomán nem lesz világosabb, azaz megértésében megjegyzései zavart keltenek. E megjegyzések nyomán ugyanis látjuk a gyökereket s nem látjuk a lombkoronát. Feladatunk pedig éppen az lenne, hogy értékeléseinkkel a lombozat szinhatásának, — azaz a műalkotásoknak mélyebb megértését segítsük elő. Petőfi esetében különösen túl vagyunk már az átfogó alapszemponatok kijelölésén. A műalkotás egésze és a valóság szembesítése nélkül tehát nem juthatunk gyümölcsöző eredményre. Ez esetben a művek jelentékeny része lényegében nem fejezi ki meggyőzően a költő lelkének valóságos élményeit s erről Pándi kritikája egyetlen szót sem ír, pedig ez aztán igazán válságtűnet.

*

Hasonló veszélyeket rejt módszerének másik fogyatékosága. Tanulmánya elején megállapítja, hogy a kritikai támadások, szerelmi csalódások, barátainak rosszindulatú magatartása, szülei helyzete szintén közrejátszanak a »Felhők« születésében, de — mint ő írja — »Petőfi legmélyebb élménye, amelyben a »Felhők« gyökerezik : a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetésű polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.« — Tanulmánya további eredményei főleg eme tétel igazolását célozzák s szinte figyelmen kívül hagyja azokat a mozzanatokot (pedig ilyen elég szép számmal akad), melyeknek közvetlen oka személyes jellegű. Személyes ok és társadalmi ok ilyen merev szétválasztása szintén a költői portré szegényítését eredményezi. Különösen nincs erre a szétválasztásra okunk Petőfi esetében, aki ahogyan Pándi maga is megállapítja »személyes ellentéteinek megérezte, meglátta elvi lényegét s vitáiban egyre tudatosabban fejtette ki azt.«

Irodalomtörténetírásunkban még ma is kísért az a rosszul értelmezett politikusság, mely szerint csak azok az igazi nagy versek, melyekben közvetlenül szólal meg a politikum. Úgy véljük, hasonló okai lehetnek Pándi eljárásának is, aki előtt Petőfi személyes bántódásai egy nem jelentéktelen, de más kategóriába tartozó jelenséggé devalválódnak, s csak az igazi, a »legmélyebb« okok igazolását kutatja. Úgy véljük, lényeg és jelenség összefüggéstelen szemlélete ez. Könnyű volna igazolnunk, hogy különösen a »Honderű« támadásai mögött, de Vahot magatartása, szerelmi csalódása és szülei helyzete mögött is ugyanaz a végső ok munkál, melyet Pándi külön tényezőként tárgyal. Elkülönítésével vajon csupán a lényegét akarta kiemelni? Úgy véljük, hogy ma már, Révai József tanulmányai után, nem a váz támogatása, hanem hús-vér étellel való megtöltése a feladat. S különösen nem hasznos, ha a lényegkiemelést a sokszínű költői portré leegyszerűsítésével tesszük.

A nagy költőknél az alapvető politikai problémák mindig átszövik a költő életének minden személyes mozzanatát s ha e politikum ilyen áttételes megnyilatkozását különválasztjuk a közvetlen megnyilatkozásoktól, akkor a versek jó része érthetetlen lesz számunkra. Keressük mindenben a Pándi által helyesen kiemelt, de különválasztott »legmélyebb élményt«, s ha ezt nem találjuk, értetlenül állunk vagy a tanulmány, vagy a vers, vagy mindkettő előtt. Pedig a legmélyebb élmény valóságának igazolásánál csak hasznára lettek volna Pándinak a személyes okokból született versek. A versek már csak számuknál fogva is igen jelentős vonásait hordozzák Petőfi költői egyéniségének. Általában : a különféle élmények művészetté érlelésében jóval jelentősebb szerep jut a költői egyéniségnek, mint amelyet Pándi tulajdonít neki.

Mindebből következik, hogy Pándi megjegyzései nem a költői magatartás egészét tartja szem előtt, hanem annak mesterségesen kihasított darabjait. Ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor sem, ha tudjuk, hogy a vésszen szaporodó megjegyzések műfaja erre módot ad, mert a Pándi módszerében rejlik olyan tipikus hibák, melyek esetleg a teljes tanulmány eredményeit is kétségessé tehetik.